

ประณามบทในคำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมช้าง :
การศึกษารูปแบบด้านการประพันธ์และเนื้อหา

Invocation in The Elephant Pacification Poems:
a Studies on the Forms of Literature and Context

ณัฐพล ใจเอี่ยม*¹

Nattapol Chaiaiam*¹

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบด้านการประพันธ์ ได้แก่ ฉันทลักษณ์ และภาษา และศึกษารูปแบบด้านเนื้อหา ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบุคคลที่เคารพของประณามบทในคำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมช้างทั้งสิ้น 24 บท ผลการศึกษาพบว่า ฉันทลักษณ์และภาษาจะใช้รูปแบบกาพย์ฉบัง อินทวิเชียรฉันท และวสันตดิลกฉันท ในการประพันธ์และได้รับอิทธิพลจากภาษาต่างประเทศทั้งภาษาเขมร ภาษาบาลีสันสกฤต และภาษาอังกฤษ โดยเฉพาะภาษาเขมรและภาษาบาลีสันสกฤตซึ่งถือว่าเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ใช้สื่อสารกับเทพเจ้า ส่วนความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบุคคลที่เคารพปรากฏรูปแบบ 3 ประการด้วยกัน ได้แก่ พระรัตนตรัย เทพเจ้า และพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้ รูปแบบบางประการอาจคล้ายคลึงกับประณามบทวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ แต่ก็มี ความแตกต่างตามรูปแบบของวรรณคดีประเภทคำฉันท์

* Corresponding author, e-mail: nattapolc60@nu.ac.th

¹ นักวิชาการอิสระ

¹ Independent scholar

ดุขฎฐิสั่งเวยกล่อมซ้างซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงภูมิความรู้เกี่ยวกับวิชาคชศาสตร์และการเลือกใช้คำเพื่อแสดงความกตัญญูกตเวทิตาต่อผู้มีพระคุณของกวี

คำสำคัญ: การประพันธ์ คำฉันท์ดุขฎฐิสั่งเวยกล่อมซ้าง เนื้อหา ประณามบท

Abstract

This research aims to study on the methodology of Thai ballad composing, namely, prosody and language used. As well as to study the context of sacred items, or referred person, who were being worshiped, within the invocation of the elephant pacification poems. The researcher finds that these poetry characteristics and language used: Kap Chabang, Inthravichian Chan and Wasantadilok Chan, was influenced by Khmer, Pali, Sanskrit and English. Additionally, Khmer, Pali and Sanskrit were considered to be sacred language used to communicate with the gods. It also finds that there are 3 main elements regarding context of sacred items, or referred person which consist of: The triple gems in Buddhism, gods and monarchs. Although this composing might contain similar characteristic to other Thai literature's invocation, it was differed by some elements from the elephant pacification poems. This draws out the implication and interpretation from Thai poets on the branch of study dealing with elephant (Khotchasat) within the invocations, and the elephant pacification poems.

Keyword: Forms of Literature The Elephant Pacification Poems Context Invocation

บทนำ

ประณามบทเป็นขนบวรรณคดีไทยที่สืบทอดกันมาตั้งแต่โบราณ ด้วยเหตุที่ถือว่าเมื่อจะประพันธ์วรรณคดีเรื่องใดก็ตามต้องอาศัยความเป็นมงคลจากครูอาจารย์เพื่อให้งานสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี อีกนัยหนึ่งเปรียบได้กับมีครูมาจับมือ ถือปากกาออกแรงกายของศิษย์ประสานกับจิตของครูทำให้เกิดขวัญกำลังใจในการประพันธ์ ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ ประณามบทจึงมักปรากฏอยู่ต้นเรื่องเสมอ คำว่า “ประณามบท” มีผู้ให้คำนิยามไว้หลายความหมาย ดังนี้

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ให้คำนิยามของคำ “ประณาม” ไว้ว่า “น้อมไหว้” (2556) และให้คำนิยามของคำ “บท” ไว้ว่า “ข้อความเรื่องหนึ่ง ๆ หรือตอนหนึ่ง ๆ” (2556)

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้คำนิยามของคำ “ประณามบท” ไว้ว่า “บทที่อยู่ต้นเรื่องที่แต่ง มีเนื้อความแสดงความเคารพบูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บุคคลที่ควรแก่การเคารพบูชา เช่น พระมหากษัตริย์ พระภิกษุสงฆ์ บิดามารดา ครูอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิทยากร บางทีก็มีความกล่าวเกริ่นถึงเรื่องที่แต่ง บทดังกล่าวนี้เรียกกันทั่วไปว่า บทไหว้” (2552)

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสภา (2561) ให้คำนิยามของคำ “ประณามบท (invocation)” ไว้ว่า “การขอความอนุเคราะห์จากเทพเทวีแห่งศิลปศาสตร์ หรือจากเทพเจ้าองค์อื่น ๆ ในมหากาพย์ ประณามบทเป็นสัณนิมมอย่างหนึ่ง จะปรากฏตอนเริ่มเรื่องหรือใกล้ตอนเริ่มเรื่องของบทร้อยกรอง”

จากการศึกษาบทนิยามอาจสรุปได้ว่า ประณามบท เป็นการประพันธ์บทร้อยกรองเพื่อไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือครูของกวีที่เกี่ยวข้องกับพิธีนั้น ๆ ครูของกวีนับตั้งแต่พระรัตนตรัย เทพเจ้า พระมหากษัตริย์ บิดามารดา ครูอาจารย์ หรือสิ่งอื่นใดที่นับถือ

เพื่อบูชาและถือว่าพลังแห่งครูจะช่วยบันดาลความสำเร็จและขจัดปัดเป่าภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้น รวมถึงทำให้เกิดความมั่นใจที่จะกระทำการงานต่าง ๆ ได้ต่อไป

อย่างไรก็ตาม แม้ประณามบทวรรณคดีไทยจะปรากฏการเอ่ยพระนามหรือนามของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนเคารพบูชาเป็นปกติ ดังที่ วรรณธิดา วิระวรรณ (2557) กล่าวถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในประณามบทในวรรณคดีไทยไว้ว่า “กวีจะเรียงลำดับเนื้อความในการไหว้สิ่งต่าง ๆ ที่กวีเคารพบูชาตามลำดับความสำคัญหรือความศักดิ์สิทธิ์ที่กวีศรัทธาสูงสุด ส่วนใหญ่จะเริ่มจากผู้มีอำนาจบารมีสูงสุดไปหาต่ำสุดหรือจากความเหนือจริงไปสู่สามัญ ได้แก่ พระพุทธเจ้า (พระรัตนตรัย) หรือเทพเจ้า พระมหากษัตริย์ ครูอาจารย์ บิดามารดา และผู้มีพระคุณ” แต่ในคำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมช้างเป็นวรรณคดีเฉพาะที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งอาจแตกต่างจากประณามบทอื่น ๆ ในวรรณคดีไทยเพราะมีความสัมพันธ์กับเทพเจ้าตามตำราคชศาสตร์ซึ่งกล่าวถึงการกำเนิดตระกูลช้างทั้ง 4 ตระกูลซึ่งมาจากการที่เทพเจ้าทั้ง 4 ประกอบด้วย พระอิศวร พระพรหม พระวิษณุ และพระอัคนี ได้เนรมิตส่วนของดอกบัวที่พระอิศวรประทานให้ จึงเกิดชื่อตระกูลช้างตามพระนามของเทพเจ้าแต่ละพระองค์ ได้แก่ ตระกูลอิศวรพงศ์ ตระกูลพรหมพงศ์ ตระกูลวิษณุพงศ์ และตระกูลอัคนีพงศ์ (กรมศิลปากร, 2564)

นอกจากนี้ ในพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างสำคัญเป็นช้างต้นประจำพระองค์ตามโบราณราชประเพณีก็ต้องประพันธ์คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมช้างเพื่อปลอบประโลมช้างให้คลายกังวลเมื่อออกจากป่าอันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนของตนและทำให้ช้างรู้สึกมีความสุขเมื่อได้มาสู่พระบรมโพธิสมภาร ดังที่ หม่อมหลวงค้ายวง วราสิทธิชัย (2549) ได้บรรยายถึงพิธีการอ่านฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมช้างไว้ว่า “การอ่านฉันท์ดุขฎิสังเวยและกาพย์ขับไม้นี้จะใช้อ่านประกอบเฉพาะพระราชพิธีสำคัญหรือทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นพิเศษเท่านั้น เนื้อความเป็นการกล่าวสรรเสริญเทพลาไพรที่ช้างเคยอยู่ การได้ช้างมาสู่พระบารมี พรรณนาชมเมือง กล่อมสั่งสอนช้างให้

รับรู้ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์และมีพิธีเวียนเทียน พระราชพิธีนี้มีทั้งพิธีพุทธและพิธีพราหมณ์” ด้วยเหตุดังกล่าวข้างต้นเป็นผลให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาประណามบทในคำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมข้างเพื่อให้เข้าใจอย่างเป็นลำดับต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษารูปแบบด้านการประพันธ์ ได้แก่ ฉันทลักษณ์และภาษา
2. เพื่อศึกษารูปแบบด้านเนื้อหา ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบุคคล

ที่เคารพ

ขอบเขตการวิจัย

ผู้วิจัยศึกษาขอบเขตด้านข้อมูลจากประណามบทของคำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมข้างดังต่อไปนี้

1. คำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมข้างของเก่า ของ ขุนเทพกระวี เมืองสุโขทัย
2. คำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมข้างของเก่า ครั้งกรุงเก่า (ไม่ปรากฏนาม)
3. คำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมข้างปลาย ของ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร
4. คำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมข้างพัง ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระปรมาธิบดีชินนรส

5. คำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมขั้วมวงคลคเชนทรขานีเฝือกปลาย ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร

กรมพระยาเดชาดิศร

6. คำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมพระเสวตรวรรรณ ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร

(น้อย อาจารย์ยางกูร)

7. คำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมพระมหารพีพรรณคชพงษ์ ของ พระยาศรีสุนทร

โวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร) หลวงจักรปาณี (ฤกษ์) และขุนมหาสิทธิโวหาร (เดช)

8. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระเสวตรสุภาพรรณ ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)
9. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระเทพคชรัตนกรินี พระศรีสวัสดิเสวตรวรรณ ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)
10. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระเสวตรวรลักษณ์ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)
11. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระเสวตรวรสรพางค์ แลพระเสวตรวิสุทธิเทพา มหาพิฆเนศวร์ ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)
12. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระเสวตรสุนทรสวัสดิ ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)
13. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระเสวตรสกลวโรภาช ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)
14. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระเสวตรรุจิราภาพรรณ ของ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง)
15. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระเสวตรวรรณาคเณทร์ ของ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง)
16. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระศรีเสวตรวรรณิภา ของ หลวงมหาสิทธิโวหาร (สืบ ศรีเพ็ญ)
17. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระเสวตรอุดมวารณ ของ หลวงมหาสิทธิโวหาร (สืบ ศรีเพ็ญ)
18. คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมพระเสวตรวชิรพาหะ ของ หลวงธรรมาภิมณฑ (ถึก จิตรกถึก)

19. คำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมพระเศวตอดุลยเดชพาหน ของ พระมหाराชครูพิธิศรีวิสุทิตคุณ
20. คำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมพระศรีนรารัฐราชกิริณี ของ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
21. คำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมช้างสำคัญ 3 เชือก ของ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
22. คำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมพระเศวตวรรัตนกรีฯ ของ พระราชครูวามเทพมุนี
23. คำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมพระเศวตวรรัตนกรีฯ ของ ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิ์กุศล ณ อยุธยา
24. คำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมพระเศวตสุรคชาธาร ของ ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิ์กุศล ณ อยุธยา

วิธีดำเนินการวิจัย

1. สํารวจและรวบรวมประณามบทจากคำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมช้าง
2. สํารวจและรวบรวมเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการประพันธ์และเนื้อหาจากประณามบทในคำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมช้าง
3. วิเคราะห์รูปแบบด้านการประพันธ์และด้านเนื้อหาจากประณามบทในคำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมช้าง
4. สรุปและอภิปรายผล

สรุปผลการวิจัย

ผู้วิจัยได้รวบรวมประณามบทและวิเคราะห์รูปแบบด้านการประพันธ์และด้านเนื้อหาของคำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมช้างทั้งสิ้น 24 บท สามารถวิเคราะห์ที่ได้ดังนี้

1. รูปแบบด้านการประพันธ์

1.1 ฉันทลักษณ์

1.1.1 กาพย์ฉบัง ปรากฏทุกบท เช่น คำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมช้าง สำคัญ 3 เชือก ของ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

สรวมสิทธิ์กฤษดาณูชลี

ไตรรัตน์รุจี

ขจัตมุลกิเลสปางมาร

(สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2531)

1.1.2 อินทรวีเชียรฉันท ปรากฏเฉพาะคำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมช้าง ของเก่า ของ ขุนเทพกระวี เมืองสุโขทัย เช่น

พระพนม ด ธมโถม

นุบพิตรสอขจี

สดับศับทปักชี

บิบำเรอหสบไถง

(กรมศิลปากร, 2545)

1.1.3 วสันตติลกฉันท ปรากฏเฉพาะคำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมช้าง ของเก่า ของ ขุนเทพกระวี เมืองสุโขทัย เช่น

อัญขยมบังคมประณตประนม พรหมวิษณุธาดา

พระกรรมเทว ด มหา

สิทธิศักดิ์พิณาย

(กรมศิลปากร, 2545)

1.2 ภาษา ได้รับอิทธิพลจากภาษาต่างประเทศ โดยเฉพาะภาษาบาลีสันสกฤตและภาษาเขมร¹ ซึ่งถือว่าเป็นภาษาที่เก่าแก่และศักดิ์สิทธิ์ ภาษาเขมรจะใช้ดำเนินความ ส่วนภาษาบาลีสันสกฤตจะใช้ในชื่อเทพเจ้า

1.2.1 ภาษาเขมร² เช่น คำฉันท์ดุขฎฐิสังเวยกล่อมข้างของเก่า ของขุนเทพกระวี เมืองสุโขทัย

เมอไพรพองดูสรงม เมอฉมันเมอธนม
ดูรใดดูเรียงเรียง

(กรมศิลปากร, 2545)

มีคำว่า เมอ (เม็ อ่านว่า เซอ) แปลว่า ไม้. สรงม (สรงำ อ่านว่า ซุรองำ) แปลว่า มีสีม่วง ๆ ไม่จำเข้าตา, ครึ้ม. ธนม (แผลงเป็น ธิ อ่านว่า ทม) แปลว่า ใหญ่. รโต (น่าจะรฎิยน อ่านว่า ร้วเตียน) แปลว่า ที่ห้อยระย้าซ้อนกันเล็กบ้างใหญ่บ้าง. และ ดู (ฎฐะ อ่านว่า โต๊ะห์) แปลว่า งอก, ขึ้น. ตามลำดับ

ถอดความได้ว่า ป่าไม้มีดครึ้มใหญ่โตแลดูขึ้นสลับซับซ้อนอยู่เรียงกัน

1.2.2 ภาษาบาลีสันสกฤต³ เช่น คำฉันท์ดุขฎฐิสังเวยกล่อมพระศรีนราธิราชราชกิริณี ของ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

นบคณศวร์พักตร์คือนาคินทร์ เป็นเจ้าแห่งศิลป์
มุสิกเป็นพาหนะทรง

(สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2531)

¹ ภาษาที่ใช้นั้นเป็นภาษาเขมรสมัยอยุธยา หลายคำแตกต่างไปจากที่มีใช้ในภาษาเขมรปัจจุบัน บางคำมีการเปลี่ยนรูปหรือเปลี่ยนเสียงหรือเปลี่ยนทั้งสองแบบ (กรมศิลปากร, 2545, 99)

² อาศัยการแปลความหมายจากพจนานุกรมเขมร-ไทย ฉบับทุนพระยาอนุমানราชชน เล่ม 1-3, 5 (2517, 2521, 2523, 2528) และกรมศิลปากร (2545)

³ อาศัยการแปลความหมายจากพจนานุกรมสันสกฤต-ไทย-อังกฤษ อภิธาน (2552)

มีคำว่า คณศวรร [คณ (ส.) แปลว่า หมู + อิศวรร (ส.) แปลว่า พระเจ้า] หมายถึง ผู้เป็นเจ้าของหมู (เทวดาบริวารของพระอิศวร) ในที่นี้หมายถึง พระพิฆเนศวร. พักตร์ [วฤตฺร (ส.)] แปลว่า หน้า. นาคินทร์ [นาค (ส.) แปลว่า ช้าง + อินฺทฺร (ส.) แปลว่า เจ้าสวรรค์] หมายถึง ผู้เป็นใหญ่แห่งช้าง. ศิลป์ [ศิลป์ (ส.)] แปลว่า ศิลปะ. มุสิก [น่าจะเขียนเป็น มุชิก (ส.) แปลว่า หนู] ในที่นี้หมายถึง หนูมุสิกะ. และพาหนะ [วาหน (ส.)] แปลว่า เครื่องนำไป.

ถอดความได้ว่า ขอไหว้พระพิฆเนศวรผู้มีหน้าเป็นช้าง ทรงเป็นเจ้าของศิลปะ และมีหนูมุสิกะเป็นพาหนะทรง

1.2.3 ภาษาอังกฤษ⁴ ปราบกฐเฉพาจะคำฉันทดุชฎีสั่งเวยกล่อม พระเสวตรวรสรพวงค์ แลพระเสวตรวิสุทธิเทพามหาพิฆเนศวร ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร) ดังนี้

ดลกรุงคราเดียวโดยกาล ร่วมฤกษ์วันวาร
แลร่วมมินิตนาที

(ชุมนุมฉันทดุชฎีสั่งเวย เล่ม 2, 2503)

มีคำว่า มินิต (minute, part of hour) แปลว่า นาที, ชื่อหน่วยเวลา เท่ากับ 1 ใน 60 ของชั่วโมง

ถอดความได้ว่า (ช้างทั้ง 2 เชือก) มากรุงเทพฯ เพื่อเข้าพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างสำคัญตามฤกษ์ ณ เวลานาทีเดียวกัน

⁴ อาศัยการแปลความหมายจาก The Oxford Advanced Learner's Dictionary (n.d.) และพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 (2556)

2. รูปแบบด้านเนื้อหา ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบุคคลที่เคารพ

2.1. พระรัตนตรัย ปราภฏจำนวน 8 บท เช่น คำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อม พระเทพคชรัตนกรินี พระศรีสวัสดิสเวตรวรรณ ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)

ขยมบาทอภิวาทเบญจางค์ ไตรรัตนวรางค์
วรุตโมฬาโรย

(ชุมนุมฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวย เล่ม 2, 2503)

คำว่า “ไตรรัตน” คือ พระรัตนตรัย (แก้ว 3 ประการ) ได้แก่ พระพุทธ (เจ้า) พระธรรม และพระสงฆ์

ถอดความได้ว่า ข้าพเจ้าขอไหว้พระรัตนตรัย (พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์) อันประเสริฐและยิ่งใหญ่ด้วยเบญจางคประดิษฐ์⁵

2.2 เทพเจ้า

2.2.1 พระอิศวร (พระศิวะ) ปราภฏจำนวน 19 บท เช่น คำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมพระศรีนราฐราชกิริณี ของ สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

ไหว้องค์ศิวะเจ้าสากล ทรงอุสุภเสด็จล
ทรงอินทรชฎา
ศอนิลปิ่นจันทจรุทา มุ่นพระเกศา
รองรับคองศาคร

(สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2531)

⁵ การกราบโดยให้อวัยวะทั้ง 5 คือ เข้าทั้ง 2 มือทั้ง 2 และหน้าผาก จดลงกับพื้น. (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556, 682)

ถอดความได้ว่า ไหว้พระศิวะผู้เป็นเจ้าของแห่งจักรวาล ทรงโคอุสุภราชเสด็จมา ทรงพระชฎา พระศอสีนิล⁶ ทรงปิ่นปักพระเกศาเป็นพระจันทร์⁷ และมุ่นมวยพระเกศาที่ ชุ่มน้ำไว้⁸

2.2.2 พระวิษณุ (พระนารายณ์) ปราบภูจ้านวน 20 บท เช่น คำฉันท์ ดุษฎีสังเวยกล่อมพระเศวตสุรคชาธาร ของ ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา
นบพระจักรกฤษณ์ฤทธิ์ราว ล่มหล้าฟ้าคราว
คระวีตริคทาจักรสังข์

(สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2531)

พระกฤษณะเป็นปางอวตารลำดับที่ 8 ของพระนารายณ์ ชื่อ กฤษณาवตาร
ถอดความได้ว่า ขอไหว้พระนารายณ์ผู้เรืองฤทธิ์ดุจฟ้าถล่มดินทลาย ผู้ทรง
กวัดแกว่งตรีศูล คทา จักร และสังข์ (เทพคัสตราวุธ)

2.2.3 พระพรหม ปราบภูจ้านวน 21 บท เช่น คำฉันท์ดุษฎีสังเวยกล่อม
พระมหารพีพรรณคชพงษ์ ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)

ขอถวายอภิวันท์เทวา สุรเดชธาดา
ทรงหงษ์พิลาศลิงกร

(ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม 2, 2503)

ใช้พระภารกิจ คือ ธาดา (ผู้สร้าง) และพาหนะทรง คือ หงส์ เป็นนามนัย (metonymy) หมายถึง พระพรหม

⁶ สีม่วงอมดำ เกิดจากเมื่อกวนเกษียรสมุทรเสร็จ พญานาคควาสุกรีได้คายพิษออกมา พระอิศวรจึงอมพิษไว้เพื่อไม่ให้โลกถูกทำลาย (ทำไม “พระศิวะ” จึงมีคอปเป็นสีดำ ?, ม.ป.ป.)

⁷ มีเรื่องเล่าว่าพระจันทร์ทำผิดคบชู้กับนางดารารายาของพระพญัสบดี พระพรหมจึงลงโทษพระจันทร์ไม่ให้เข้าเทวสภา แต่พระอิศวรสงสารจึงนำมาตัดเป็นปิ่น (จันทร์) เพื่อให้ร่วมเทวสภาด้วย (กุสุมา รักษาภณี, 2547, 50)

⁸ เชื่อว่าน้ำที่ไหลออกจากพระเกศาของพระอิศวรคือแม่น้ำคงคา

ถอดความได้ว่า ขอไหว้พระพรหมเทพผู้เรืองฤทธิ์ ผู้สร้าง ทรงหงส์ (พาหนะทรง)
อย่างสง่าผ่าเผย

2.2.4 พระอัคนี (พระเพลิง) ปราบภูจำนวน 19 บท เช่น คำฉันท์ดุष्ฎี
สังเวยกล่อมพระเสวตรรุจิราภาพรรณ ของ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น)

ไหว้องค์พระเพลิงเรืองฤทธิ์ ทรงรมาดมहित
ธิดะชเรเห็นจผาดผัน

(ชุมนุมฉันท์ดุष्ฎีสังเวย เล่ม 2, 2503)

ถอดความได้ว่า ไหว้พระเพลิงผู้เรืองฤทธิ์ ทรงแรด (พาหนะทรง) มีอิทธิฤทธิ์
เสด็จไปด้วยความรวดเร็ว

2.2.5 พระอุมา (มเหสีของพระอิศวร) ปราบภูจำนวน 1 บท ได้แก่
คำฉันท์ดุष्ฎีสังเวยกล่อมข้างของเก่า ของ ขุนเทพกระวี เมืองสุโขทัย

เทวีอุมาภควดี ดูประเสริฐโพรงพราย
มานรัศมีดาษทิศฉาย นุประไพธิสบสสถาน

(กรมศิลปากร, 2545)

ถอดความได้ว่า พระอุมาเทวีผู้เลิศเลอโฉมมีรัศมีส่องสว่างไปทั่วทุกถิ่นที่

2.2.6 พระพิฆเนศวร์ (พระโอรสของพระอิศวรกับพระอุมา) ปราบภู
จำนวน 18 บท เช่น คำฉันท์ดุष्ฎีสังเวยกล่อมพระเสวตรสุภาพรรณ ของ พระยาศรี
สุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)

สมญาพระพิฆเนศวร ทวยเทพมุลมวณ
เคารพแลย์อมเอยง่า

(ชุมนุมฉันท์ดุष्ฎีสังเวย เล่ม 2, 2503)

ถอดความได้ว่า (ก่อนหน้านี้อ้างถึงคุณลักษณะ) สมพระนาม “พระพิฆเนศวร์”
ซึ่งเหล่าเทพทั้งปวงเคารพและเกรงกลัว

2.2.7 พระขันตกุมารและ/หรือพระโกญจนาเนศวร⁹ (พระโอรสของ พระอิศวรกัษกับพระอุมา) ปราบกฏจำนวน 21 บท (จำแนกพระขันตกุมารและพระโกญจนาเนศวรออกจากกัน จำนวน 7 บท) เช่น คำฉันท์ดุชฎีสั่งเวยกล่อมพระเสวตรรุจิราภาพรรณ ของ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น)

ข้าขอบบไทเทวกรรม อิกองค์พระขันธ
กุมารธิดาธาตุดิเรก

...

โกญจนาเนศวรโดยมี นามในคัมภีร์
ไสยสาตรกล่าวอ้างปางบรรพ์

(ชุมนุมฉันท์ดุชฎีสั่งเวย เล่ม 2, 2503)

ถอดความได้ว่า ข้าพเจ้าขอไหว้พระเทวกรรม และพระขันตกุมารผู้ทรงไว้ซึ่ง ราชฤทธิ...พระโกญจนาเนศวร เทพตามคัมภีร์ไสยศาสตร์ (ในที่นี้จะหมายถึง ตำราคชศาสตร์) ที่กล่าวถึงเมื่อครั้งโบราณกาล

2.2.8 พระเทวกรรม ปราบกฏจำนวน 23 บท เช่น คำฉันท์ดุชฎี สั่งเวยกล่อมพระเสวตรวรสรพางค์ แลพระเสวตรวิสุทธิเทพามหาพิฆเนศวร ของ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารย์ยางกูร)

นบไทเทวกรรมเรื่องฉาย สิทธิศักดิ์กำจาย
กำจรด้วยยศรยาง

(ชุมนุมฉันท์ดุชฎีสั่งเวย เล่ม 2, 2503)

ถอดความได้ว่า ไหว้พระเทวกรรมผู้เรืองฤทธิ์ขจรขจายด้วยเกียรติยศกล้าหาญ

2.2.9 พระพรุณ ปราบกฏจำนวน 1 บท ได้แก่ คำฉันท์ดุชฎีสั่งเวย กล่อมพระเศวตอดุลยเดชพาหน ของ พระมหाराชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณ

⁹ บางตำราว่า พระโกญจนาเนศวรเป็นปางหนึ่งของพระขันตกุมาร (กรมศิลปากร, 2545, 35)

ขอพระพรุณเทพบันดาล ฝนดีโดยกาล
บเกิ้นแล่น้อยน้ำนวล

(สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2531)

ถอดความได้ว่า ขอให้พระพรุณบันดาลฝนให้ตกต้องตามฤดูกาล ไม่มากจนท่วมทัน
หรือน้อยจนแห้งแล้ง

2.2.10 พระไพโรหรือพระพนัสบดี ปราบภูจ้านวน 3 บท เช่น
คำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อมข้างของเก่า ครั่งกรุงเก่า (ไม่ปรากฏนาม)

อัญชยมสดุดีพระไพโร	ป่าดงพงใน
สระสโรชมหิมา	
ฉทิ้งธารคีรีเหวผา	ไม้เหล่านานา
อเนกพฤษกษพิศาล	
ป่งป่าท่าทางเทียวธาร	อันจรสบสถาน
ข้าขออำลาพระไพโร	
พระพนัสบดีมองสบไศล	ตูข้าตั้งใจ
ทำนุกอำรุงผดุงผดา	

(กรมศิลปากร, 2545)

ถอดความได้ว่า ข้าพเจ้าขอไหว้พระไพโรหรือพระพนัสบดี ผู้รักษาป่าและสระ
น้อยใหญ่ รวมถึงสถานที่ต่าง ๆ ในป่า เป็นต้นว่าลำธาร เหวผา อีกทั้งขออนุญาตนำข้าง
ออกจากป่าและสัญญาว่าจะดูแลรักษาข้างให้ดีที่สุด

2.3 พระมหากษัตริย์ ปราบภูจ้านวน 5 บท เช่น คำฉันท์ดุขฎฐีสั่งเวยกล่อม
พระเศวตสุรคชาธาร ของ ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา

สรวมเดชองค์พระนวมะราม ภูมิพลพระนาม
เถลิงรัตนโกสินทร์ปิ่นไทย

(สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2531)

ถอดความได้ว่า ขอพระบรมเดชาณุภาพแห่งพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตรแห่งพระบรมราชจักรีวงศ์เป็นที่พึงปกเกล้าฯ

คำว่า ภูมิพล เป็นพระนามของพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ 9 แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์

จากข้อมูลดังกล่าวสามารถสรุปได้ว่า ประณามบทในคำฉันท์ดุขฎิสังเวย กล่อมช้างมีรูปแบบการประพันธ์ ได้แก่ ฉันทลักษณ์มีทั้งกาพย์ฉบัง อินทริวิเชียรฉันท และวสันตดิลกฉันท ตามลำดับ ส่วนภาษาได้รับอิทธิพลจากภาษาเขมร ภาษาบาลีสันสกฤต และภาษาอังกฤษ โดยเฉพาะภาษาเขมรและภาษาบาลีสันสกฤตได้รับอิทธิพลจากการเมืองการปกครองที่แผ่เข้ามาผ่านภาษาเหล่านี้ อีกทั้งยังเชื่อว่าเป็นภาษา ศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้สื่อสารกับเทพเจ้า ทั้งนี้ ผู้อ่านฉันทจะต้องเป็นพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญ ด้านวรรณกรรมพระราชพิธีรู้ขนบราชสำนักเป็นอย่างดี

ในรูปแบบด้านเนื้อหา ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบุคคลที่เคารพ มีทั้งพระรัตนตรัย เทพเจ้าทั้ง 4 องค์ที่บันดาลให้เกิดตระกูลช้างทั้ง 4 ตระกูล ได้แก่ อิศวรพงศ์ วิษณุพงศ์ พรหมพงศ์ และอัคนิพงศ์ และตำราคชศาสตร์ยังมีเทพเจ้าที่เคารพบูชาด้วยเช่นกันคือพระพิฆเนศวร์และพระขันตกุมารหรือพระโกญจนาเนศวร ศิวบุตร ผู้เกิดจากกองกุนท์พิธีที่พระอิสวรให้พระอัคนิกระทำเทวฤทธิ์ขึ้นมา ฉะนั้น หมอช้างทั้งหลายจึงได้ไหว้บูชาพระศิวบุตรพิฆเนศแลโกญจนาเนศวรศิวบุตรสืบมา (จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ม.ป.ป.) ทั้งนี้ ยังมีเทพเจ้าที่เกี่ยวข้องกับช้างอีก 2 องค์ คือ พระเทวกรรม ในตำราคชศาสตร์เชื่อกันว่าเป็นปางหนึ่งของพระพิฆเนศวร์เป็นบรมครูของวิชาเกี่ยวกับช้าง (ชัยธริกา มนาปี, 2553) และพระไพโรหรือพระพนัสบดีนั้นไม่ใช่นามเทวดาคือไดองค์หนึ่งโดยเฉพาะ ถ้าจะเทียบศัพท์ให้ใกล้เคียงใช้ว่า “เจ้าป่า” (มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2547) เป็นเทวดาผู้รักษาป่าที่ช้างได้กำเนิดและใช้ชีวิตก่อนที่จะเข้าสู่พระบรมโพธิสมภาร นอกจากนี้ เทพเจ้าองค์อื่น ๆ สุดแท้แต่กวีจะ

ยกมาอย่าง พระอูมา มเหสีของพระอิศวรมีหลายปาง เช่น พรรวดี¹⁰ เคารี ทั้งยังเป็น พระมารดาของพระพิฆเนศวร์และพระขันตกุมาร (มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2547) พระพรุณ ผู้รักษาความสุขสวัสดิ์แห่งมนุษย์และสัตว์ทั้ง ปวง (มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2547) ในส่วนของพระมหากษัตริย์ คำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมข้างยุคแรก ๆ มักไม่กล่าวถึงพระนามบทขอพระบารมีของ พระมหากษัตริย์ แต่ในยุคหลัง ๆ ได้กล่าวถึงพระนามหรือใช้การหลាកคำ (ไวพจน์) ซึ่งหมายถึงพระมหากษัตริย์เพื่อขอพระบารมีปกเกล้าฯ เป็นที่พึงในการประกอบพระ ราชพิธีสมโภชขึ้นระวางข้างสำคัญมากกว่ายุคก่อน ๆ ที่มักจะกล่าวถึงแต่เทพเจ้าทาง ศาสนาพราหมณ์เพียงเท่านั้น

อภิปรายผล

จากการสรุปผลพระนามบทในคำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมข้าง พบว่า รูปแบบ ด้านการประพันธ์ ทั้งฉันทลักษณ์และการใช้ภาษาบาลีสันสกฤตได้รับอิทธิพลมาจาก ปณามคาถาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาสุเมธ กิตติปัญญา (2562) ที่ว่า “บทไหว้ครูในตอนต้นของทุกคัมภีร์มีรูปแบบคำประพันธ์ประเภท ร้อยกรอง” และ “การขึ้นต้นด้วยบทปณามคาถาอาจเรียกได้ว่าเป็นจารีตในการแต่ง คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเพราะคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเกือบทั้งหมดล้วนขึ้นต้น ด้วยบทปณามคาถาทั้งสิ้น เพื่อเป็นการแสดงความนอบน้อมต่อสิ่งที่ผู้แต่งเคารพ บูชา” ส่วนรูปแบบด้านเนื้อหา ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบุคคลที่ เคารพ มีพระรัตนตรัย เทพเจ้า และพระมหากษัตริย์จะสอดคล้องกับงานวิจัย ของวรรณธิรา วิระวรรณ (2557) ที่ว่า “กวีจะเรียงลำดับเนื้อความในการไหว้สิ่ง ต่าง ๆ ที่กวีเคารพบูชาตามลำดับความสำคัญหรือความศักดิ์สิทธิ์ที่กวีศรัทธาสูงสุด

¹⁰ คนไทยเรียกว่า ปารวดี

ส่วนใหญ่จะเริ่มจากผู้มีอำนาจบารมีสูงสุดไปหาต่ำสุดหรือจากความเหนือจริงไปสู่สามัญ ได้แก่ พระพุทธเจ้า (พระรัตนตรัย) หรือเทพเจ้า พระมหากษัตริย์ ครูอาจารย์ บิดา มารดา และผู้มีพระคุณ” แต่ทว่ามีเทพเจ้าบางองค์ที่ปรากฏเฉพาะในคำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมข้างอย่างพระเทวกรรม พระขันตกุมารหรือพระโกญจนาเนศวร ซึ่งเป็นเทพเจ้าเฉพาะในตำราคชศาสตร์จะปรากฏการอัญเชิญมากี่ต่อเมื่อประกอบพิธีที่เกี่ยวกับคชกรรมทั้งสิ้นเป็นการเฉพาะเจาะจงหรือเรียกว่า วรรณคดีประยุกต์ (applied literature) เนื่องจากมิได้ประพันธ์ขึ้นเพื่อแสดงอารมณ์ความรู้สึกของกวีเป็นสำคัญ มุ่งหวังเพื่อไปใช้ในงานต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่า น่าจะมีวรรณคดีไทยอีกหลายประเภทที่มีเทพเจ้าในประณามบทต่างจากเทพเจ้าทั่วไปอย่างพระอิศวร พระวิษณุ และพระพรหม อันถือว่าเป็นเทพเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์

สำหรับประณามบทที่มีลักษณะเฉพาะอย่างคำฉันท์ดุขฎิสังเวยกล่อมข้างในการอัญเชิญเทพเจ้านอกเหนือจากมหาเทพแล้ว อย่างพิธีไหว้ครูดนตรีและนาฏศิลป์ไทย มีการอัญเชิญเทพเจ้าหรือครูอาจารย์เฉพาะศาสตร์นั้นด้วย ดังที่ ณรงค์ชัย ปิฎกรัตน์ (2553) ได้อธิบายถึงครูในพิธีไหว้ครูดนตรีไทยไว้ว่า “ครูในพิธีดนตรีไทยจำแนกได้ 4 กลุ่ม คือ กลุ่มมหาเทพ กลุ่มดุริยเทพ กลุ่มเทพเจ้าและพระฤๅษี และกลุ่มครูที่เป็นจิตวิญญาณเพื่ออัญเชิญมาสู่ปริมณฑลไหว้ครู” นี่เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าประณามบทเป็นขนบวรรณคดีที่สำคัญต่อการประพันธ์วรรณกรรมโดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สะท้อนให้เห็นว่ากวีรักษาขนบและกตัญญูกตเวทิตาต่อผู้มีพระคุณ ดังที่ ชาญชัย คงเพียรธรรม (2554) อธิบายไว้ว่า “บทไหว้ เช่น บทนมัสการพระรัตนตรัย ไหว้เหล่าเทวดาในศาสนาพุทธและเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ไหว้มารดา บิดา ครูอาจารย์ แสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้มีคารวะธรรมของกวี” ซึ่งนับเนื่องกันมาเป็นลำดับทำให้ขนบแห่งประณามบทยังคงดำรงอยู่ได้ต่อไป

ข้อเสนอแนะ

ควรศึกษาประณามบทในวรรณกรรมประเภทอื่น ๆ ด้วย

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2545). **คำฉันท์ดุขฎิสังเวย คำฉันท์กล่อมช้าง ครั้งกรุงเก่า และคำฉันท์คชกรรมประยูร**. กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- _____. (2564). **ตำราช่างในเอกสารโบราณ**. กรมศิลปากร.
- กุสุมา รัชชมนณี. (2547). **สันสกฤตวิจารณ์**. แม่คำผาง.
- ค้ายวง วราสิทธิชัย, หม่อมหลวง. (2549). **มองวรรณกรรมพระราชพิธีในฐานะวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติ**. *วรรณวิทัศน์*, 6(2), 31-71.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (ม.ป.ป.). **ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาคปกิณณกะ ภาค 1**. ห้องสมุดดิจิทัลวชิรญาณ. shorturl.asia/Kq3E5.
- ชัยธุกา มนาปี. (2553). **การศึกษาเรื่องคติความเชื่อเรื่องพระเทวกรรมที่ปรากฏในดินแดนไทยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 จนถึงสมัยปัจจุบัน**. [สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต]. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชาญชัย คงเพ็ชรธรรม (2554). **ขนบการประณามพจน์ในวรรณคดีเขมร**. *วารสารมนุษยศาสตร์วิชาการ*, 18(2), 37-52.
- ชุมนุมฉันท์ดุขฎิสังเวย. (2503). **องค์การคำของครูสภา**.
- ชุมนุมฉันท์ดุขฎิสังเวย เล่ม 2. (2503). **องค์การคำของครูสภา**.
- ณรงค์ชัย ปิฎกรัตน์ (2553). **พิธีไหว้ครูดนตรีไทย**. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี*, 1(2), 55-76.
- ทำไม “พระคิวงะ” จึงมีคอบเป็นสีดำ ?. (ม.ป.ป.). ch3thailand.com.
<https://www.ch3thailand.com/news/scoop/10020>.
- บรรจบ พันธเมธา. (2517). **พจนานุกรมเขมร-ไทย ฉบับทุนพระยาอนุমানราชธน** เล่ม 1 ก-ต. จงเจริญการพิมพ์.

- _____. (2521). **พจนานุกรมเขมร-ไทย ฉบับทุนพระยาอนุমানราชธน เล่ม 2 ถ-ผ.**
รุ่งเรืองศาสนการพิมพ์.
- _____. (2523). **พจนานุกรมเขมร-ไทย ฉบับทุนพระยาอนุমানราชธน เล่ม 3 พ-ร.**
รุ่งเรืองศาสนการพิมพ์.
- _____. (2528). **พจนานุกรมเขมร-ไทย ฉบับทุนพระยาอนุमानราชธน เล่ม 5 สร-อ.**
รุ่งเรืองศาสนการพิมพ์.
- บรรบรรณรักษ์ (นิยม รักไทย), หลวง. (2552). **สัสกฤต-ไท-อังกฤษ อภิธาน** (พิมพ์
ครั้งที่ 4). แสงดาว.
- พระมหาสุเมธ กิตติปัญญา. (2562). **ปณามคาถา : แนวคิดและรูปแบบการไหว้ครูใน
คัมภีร์พระพุทธศาสนา. วารสาร มจร ปรัชญาปริทรรศน์, 2 (2), 34-50.**
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2547). **เทพเจ้าและสิ่งน่ารู้พระราช
นิพนธ์ ร.6. ศรีปัญญา.**
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2552). **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.**
ราชบัณฑิตยสถาน.
- _____. (2556). **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554** (พิมพ์ครั้งที่ 2).
ราชบัณฑิตยสถาน.
- วรรณธิดา วีระวรรณ. (2557). **ประณามบทในวรรณคดีไทย.** [วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต]. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. (2561). **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสภา
(แก้ไขเพิ่มเติม)** (พิมพ์ครั้งที่ 2). สำนักงานราชบัณฑิตยสภา.
- สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. (2531). **ขุมนุมนันต์ดุขฎิสังเวยกล่อมข้าง
สำคัญในรัชกาลปัจจุบัน.** ชวนพิมพ์.

The Oxford Advanced Learner's Dictionary. (n.d.).

<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>